

РОБОТА НАД СЛОВОМ ПРИ ВИВЧЕННІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Значення художнього слова як засобу навчання.

Щоб пробудити увагу учнів до слова, формувати в них розуміння багатогранності його смислових відтінків, вивчення мови не можна відривати від мовлення, в якому саме й виявляє себе живе буття мови.

Глибоке знання мови передбачає уміння відчуті найтонші відтінки значення слова, яких воно набирає в контексті.

Видатний український педагог В.О. Сухомлинський, називаючи слово "вершиною людського", вбачав своє право бути вихователем юних саме в тому, що на кожному кроці розкривав красу, поетичну силу, аромат, музику слова, навчав учнів виражати у слові свої найкращі думки і почуття.

Ні в кого не виникає сумніву, що робота над словом, по-перше, необхідна, а, по-друге, має проводитись на зв'язному тексті. Тому потрібно підбирати вправи так, щоб школярі в основному працювали не з ізольованим словом, а бачили його в різних контекстах, що зумовлює зміну значень слова, його відтінків тощо. І не лише зміну відтінків, прирощених значень, але й те, чим викликана поява тих чи інших слів.

Зміст слова залежить і від того, в якому словосполученні воно вжито. Зміст речень виявляється у контексті, де воно набирає різних смислових відтінків, прирощених значень, тобто слово проявляє себе в усій своїй глибині. Так, слово "зоря" відрізняється своїм лексичним значенням у таких словосполученнях, як "зійшла зоря" (дуже рано); "на зорі народження науки" (на початку народження науки) тощо. І це стосується не лише слів – омонімів ("коса дівоча", "пшчана коса", "коса шукала траву"), а й будь-яких багатозначних слів: іде дощ (падає дощ); іде людина (рухається людина); ідуть роки (минають роки) і т.д.

Отже, в роботі над словом важливо бачити взаємозв'язок: звук-слово-словосполучення-речення-текст.

Таким чином, робота над словом, відтінками його значень є засобом, що допомагає оволодівати лексичним багатством рідної мови і розвивати мовлення учнів, а відтак і поглиблювати сприймання ними творів літератури, саме в цих взаємозв'язках висвітлюється значення звичних, здавалося б, буденних слів, які збагачуються семантично в художньому контексті. Учні усвідомлюють, як вживаються слова в прямому і переносному значенні (перо птаха; перо, яким пишуть), практично зустрічаються з багатозначністю слова.

Психологічну сутність взаємозв'язку мови і мовлення можна пояснити тим, що все, що виражене словом, несе в собі елемент узагальнення, яке створене народом, нацією. А в мовленні людина виражає результат свого індивідуального досвіду і свої індивідуальні узагальнення. Тому мовлення як мова в дії – це завжди пошук таких слів і такого їх сполучення, в яких можна передати той зміст, що його побачив, відкрив, усвідомив саме той чи інший конкретний індивід. При цьому процес втілення думки в слова – це процес розвитку і більш змістовного вираження самої думки.

Якщо мова – відповідна кількість слів і система граматичних форм, що служить засобом спілкування і самосвідомості людей певної національної групи, то мовлення – це вже не засіб, а саме спілкування за допомогою мови, тобто спілкування шляхом користування мовою. Слово лише й оживає в цьому спілкуванні, сповнюється тим багатством значень, у яких втілюються емоційний і логічний засіб висловлювання.

Для того, щоб пробудити увагу до слова, навчити сприймати його виразну силу, вміло володіти ним, необхідно поєднувати роботу над вивченням закономірностей мови і мислення – мовою в дії. Іншими словами, необхідно забезпечувати взаємозв'язок у викладанні мови та літератури.

Зв'язок мови та літератури – внутрішній. Він лежить у самій сутності цих двох предметів. Взаємозв'язок у їх викладанні – це об'єктивна необхідність, не рахуватись з якою неможливо, а відмова від неї призвела б до значних втрат у викладанні мови і літератури. Міжпредметні зв'язки при вивченні української мови та літератури мають носити не зовнішній, показовий характер, а виявлятися у внутрішній взаємозумовленості роботи. Іншими словами, уроки мови мають готувати такий ґрунт для сприймання слова, який дає можливість бачити новий його зміст, відчувати його образний смисл безпосередньо у контексті.

У психологічному плані показовим є те, що звернення до літературного матеріалу вносить в організацію уроку мови живий естетичний струмінь, створює емоційну основу для засвоєння лінгвістичних знань. А опора на знання мовних закономірностей допомагає глибше усвідомлювати естетичні можливості слова в художньому творі.

Але з найвищим виявом мовлення ми зустрічаємося саме в літературі, де слово переливається всіма своїми барвами, набуває здатності виражати естетичну функцію, виступає в такій дії, до якої його може спонукати лише справжній майстер слова, письменник. "... Література, - підкреслює К. Фролова, - це, власне, записане мовлення" [4:175]. Якщо мова виступає як система наукових категорій і закономірностей, то література – як мовлення, що має художньо-естетичний характер. Мовлення створює можливості і потреби образності. Специфіка здійснення взаємозв'язку у вивченні мови та літератури зумовлена ще й тим, що в літературі учні зустрічаються з прирощеним, естетичним значенням слова, словесним художнім образом, який, як уже зазначалось, є явищем не мови, а мовлення і створюється на основі об'єктивних властивостей слова як одиниці мови.

Відомо, що лексичне значення слова пов'язане з предметом, явищем, дією, ознакою тощо. В контексті звичні нам слова, наприклад, вогонь, зоря, дуб, весна можуть набирати образного, нового змісту ("досвітні вогні", "зоря надії", "ой, чого ти, дубе, на яр похилився...", "весна тривоги" тощо). При допомозі подібних слів можуть

бути схарактеризовані ті явища життя, які далеко виходять за межі лексичного, об'єктивного значення названих слів.

У "Досвітніх вогнях" Лесі Українки втілена надія на те, що темна владарка – ніч буде подолана. У тяжкі хвилини життя поетеса вміє "без надії сподіватись" і несе свій життєвий оптимізм людям. Вона впевнена, що навіть після її смерті "На світі запалає покинутий вогонь" її пісень. І ці високі духовні мотиви її творчості сповнюють і нині серця наших сучасників почуттями оптимізму, вірою в те, що, всупереч всім негараздам нашого сьогодення, суверенна Україна розквітне, а її народ буде вільним, щасливим і багатим.

Така сила образного слова – воно узагальнює явища життя, і все нові і нові покоління відкривають у ньому ті нові сутності, якими воно сповнюється в нових умовах життя.

Говорячи про сорочку, яку вишила синові мати, коли він збирався в дорогу життя, Д. Павличко вдивляється у два кольори вишивки – червоний і чорний:

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори –
Червоне – то любов, а чорне – то журба.

Таке життя – у ньому переплелися любов і журба, надії і тривоги, і всі суперечності його для поета втілились у двох кольорах вишиванки. І не тільки для нього. Коли слова поета прийшли до читача і зазвучала сповнена туги і любові пісня, в її роздумах і смутку тисячі людей відкрили свій смуток і свої надії, бо образне слово поета втілило в своїй узагальнюючій силі почуття всіх, хто виходив у далеку дорогу, знав прощання й сум і ніс у душі світле й добре благословення Матері. Тож даремно таким щемом сповнюють серце заключні рядки пісні:

Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш згорточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому.

Як підсумок надій, як свідок пройдених доріг, радощів і невдач, як нев'януча пам'ять про материнську любов – уся доля людини постає перед нами в образі "згорточка старого полотна". Та силу виразності має художній образ, що дає можливість яскраво уявити і мить прощання з матір'ю, і вишиту сорочку сина, і його нелегкі дороги, - нелегкі, але чисті душевно, людяні, бо він нічого не несе додому, але зберіг у серці образ матері, і, як найдорожчу святиню, несе цей "згорточок старого полотна" – тепер уже не лише пам'ять про неї, а й про чисті і суворі дороги життя. Образ двох кольорів сорочки виражає і позицію автора, - у самій розповіді про два кольори відчувається і гідність, і внутрішній біль автора, і його гордість від того, що він проніс крізь усе життя благословення матері, її любов і журбу. В образі двох кольорів узагальнено всю долю людини – з її надіями, сподіваннями і гіркістю.

Щоб сказати про все це у звичайній розповіді, прийшлося би писати десятки сторінок. Але саме в цьому сутність художнього образу – він дає можливість яскраво уявити певні сторони людського життя, виразити емоційне ставлення до них автора, узагальнити певні життєві явища. Так проявляє себе сила і виразність образного тексту. Образ зозулі передає тугу матері, калина символізує долю дівочу, зажурений дуб – зажуру молодого козака. І названі слова, не втративши свого конкретно-природного побутового значення, набувають здатності виражати сутності соціальні, духовно-людські. Саме на таке розуміння переходу слова в образ спирається А. Лісовський, розглядаючи особливості вивчення лірики в школі [1:38-62]. Як зазначає дослідник, при цьому другий, духовний зміст, що виражений крізь зміст органічний, природний, стає головним, домінуючим і виступає як естетична домінанта образу, сприйняття і розуміння якої неможливе без сприйняття художньо-естетичної цілісності твору.

Такі закономірності важливі саме тому, що без проникнення у внутрішній смисл тексту, у його другий план, у підтекст немає і не може бути повноцінного сприйняття художнього твору. За цих умов учні не "вловлюють авторську позицію" [1:38-62], не бачать узагальнюючої суті зображених подій і фактів.

Традиційно вважається, що література – найдоступніший з видів мистецтв, і, отже, - найлегший для сприймання. Тим часом дослідження психологів, мовознавців, літературознавців, методистів (Виготський Л., Леонтьєв О, Гальперін І., Бахтін М., Синиця І., Пасічник Є. та інші) засвідчують, що спілкування з текстом вимагає зусиль душі, певної підготовки, бо "поетична мова є мова вищою мірою утруднена, не менш важка для справжнього розуміння, ніж музикальна і тому вимагає добре розвинутого чуття слова" [2:54].

Таким чином, слово належить до царини мови, а образ – до сфери мовлення. Вони, отже, являють собою складну діалектичну єдність, при цьому їх не можна ні відривати одне від одного, ні отожднювати – це не одне й те ж. "Той, хто протиставляє себе образу або виключає слово із сфери стилю, - стверджує П. Пустовоїт, - уподібнюючи його простій оболонці думки, робить серйозну теоретичну помилку" [3:95].

Поетичний образ поза словом не існує, бо слово – "не мертва оболонка думки, а її реальність, її змістовна форма" [3:95-96]. Слово і образ нероздільні. Лексичне, граматичне і образне значення слова становлять собою єдине ціле. Спостереження та досвід викладання мови та літератури в школі показують, що лише так, йдучи від тексту, від слова, можна пробудити думку в учнів, відчути смислові можливості слова. Слід враховувати й те, що для збагачення мови з усіх стилів найбільш сприятливим є стиль художній. А тому в школі лише науково-понятійний, граматичний підхід до мови – недостатній, такий підхід забезпечує її розгляд як явища, що позбавлене динаміки, функціонування. Відтак лише поєднання граматико-діалогічного розгляду мови з осмисленням

її образного буття в літературі розкриває сутність мови як феномена духовного, що є найдорожчим надбанням народу.

*****

1. Лисовский А.М. Изучение лирической поэзии в школе. Дис. ... канд. пед. наук. – К.: 1979. – 150 с.
2. Пасічник С.А. Українська література в школі. – К.: Рад.школа, 1983. – 319 с.
3. Пустовойт П.Г. От слова к образу. – К.: Рад.школа, 1974. – 189 с.
4. Фролова К.П. Аналіз художнього твору. – К.: Рад.школа, 1975. – 175 с.

Матеріал надійшов до редакції 26.01.2004 р.

Грибан Г.В. Работа над словом при изучении языка и литературы.

Значение художественного слова как средства обучения.

Gryban G.V. Word Analysis at the Lesson of Language and Literature.

The paper addresses the meaning of a word as a means of education.